

NJEGOVOJ EKSELENCIJI
MILORDU

JOHNU STUARTU

GROFU OD BUTE ITD, ITD.¹

O OBIČAJIMA MORLAKA*

Vi ste zacijelo, boraveći među nama, više puta čuli gdje se govori o Morlacima kao o divljem i nerazumnom ljudskom soju, lišenom čovječnosti i sposobnom za svako zlodjelo, pa Vam se je možda učinilo da sam bio mnogo smjeliji nego što bi smio biti jedan prirodoslovac, kad sam kao cilj svojih putovanja izabrao kraj u kojem oni stanuju. Stanovnici dalmatinskih primorskih gradova pripovijedaju o velikom broju okrutnih djela ovog naroda koji se je, vođen lakomošću za krađom, često upuštao u najgroznije izgrede ubistava, paleža i nasilja; ali ova djela (o kojima nam ne dopušta sumnjati priznata čestitost onih koji o njima pričaju) ili su stara datuma ili, ako su se neka od njih i dogodila istom nedavno, valja njihov karakter pripisati prije pokvarenosti malog broja pojedinaca negoli općoj lošoj čudi naroda. Bit će dakako istina da su iza posljednjih ratova s Turcima Morlaci, navikli na nekažnjivost ubistva i pljačke, dali po koji primjer krvave okrutnosti i nasilnoga grabeža; ali zar je ikad bilo četa koje, kad se vraćaju iz rata i kad ih njihov vladar otpusti iz oružane službe protiv neprijatelja, ne bi razilazeći se napućile šume i javne ceste razbojnicima i razuzdanim ljudima? Ja mislim da sam narodu, koji me je tako dobro primio i sa mnom čovječno postupao, dužan vrlo opširnu apologiju, zapisujući ono što sam od njegovih sklonosti i običaja lično vidio; a to svoje raspoloženje slijedim tim radije što manje sumnje mogu probuditi radi interesiranosti, jer se vjerojat-

¹ John Stuart Earl of Bute (1713-1792), kratko vrijeme predsjednik britanske vlade, rodom iz sjeverozapadne Škotske, zaštitnik i mecena J. Macphersona i propagator "Ossianova" spjeva *Fingal*, Macphersonove mistifikacije. I talijanski Cesarottijev prijevod, prema Fortisovu svjedočanstvu, financirao je ili bar pomogao John Stuart. U Dalmaciju je poslao Roberta Adama, autora djela *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia* (1764), a i Fortis je osjetio darežljivu ruku ovoga Škota. Poglavlje o Morlacima trebalo je da odbije prigovore o mistifikaciji s Ossianom.

* Ovaj uvod u poglavlje o običajima Morlaka preveo je Mihovil Kornbol i dodao ga svom prijevodu knjige Ivana Lovrića *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, izdanje Jugoslavenske akademije, Zagreb 1948, str. 215-6, odakle je preuzet (op. prev).

no neću nikada više vratiti u ona morlačka mjesta u kojima sam već bio. Putnici redovno nastoje uveličati opasnosti kojima su išli u susret i neugodnosti što su ih pretrpjeli u udaljenim krajevima. Ja sam vrlo daleko od takva šarlatanstva, i vi ćete, plemeniti gospodine, iz pojedinačnih opisa morlačkih navika i običaja vidjeti kako sam sigurno i s kako lakim neugodnostima putovao po njihovim krajevima, a i koliko bi me razložnog pouzdanja moglo potaći da produžim svoja istraživanja, kad bi mi to okolnosti dopuštale.

1. Podrijetlo Morlaka

Podrijetlo Morlaka, koji se sada nalaze po pitomim dolinama Kotara; duž rijeke Krke, Cetine i Neretve, te u planinama sredozemne Dalmacije*, obavijeno je tamom barbarskih stoljeća, kao i podrijetlo tolikih drugih naroda što su im tako slični po običajima i jeziku da se mogu smatrati jednim jedinim narodom što se rasprostranio od našega mora do Ledenog oceana. Seobe različitih plemena slavenskih naroda koji su pod imenima Skita, Geta, Gota, Huna, Slavina, Hrvata, Avara, Vandala preplavili rimske provincije, a posebno Ilirik u doba propadanja Carstva, morale su čudnovato zamrsiti genealogije naroda koji su tu stanovali, došavši možda na isti način u ranijim stoljećima. Ostaci Ardijejaca, Autarijata i drugih ilirskih naroda od davnina nastanjenih u Dalmaciji, koji su se teško mogli prilagoditi ovisnosti o Rimljanima, lako su se valjda pobratili sa stranim osvajačima vrlo slična narječja i običaja**. Možda ne bi bilo neosnovano nagađanje posumnjati da su i od posljednje provale Tatara, koji su u početku XIII stoljeća potjerali ugarskoga kralja Belu IV, te se tom prilikom sklonio na dalmatinske otoke, ostale mnoge obitelji da napuče puste doline što su ležale među planinama, te da su one zasijale one kalmičke klice što se ondje i danas razvijaju, osobito u okolici Zadra.

Ne treba mnogo držati do mišljenja geografa Maginija po kojem Morlaci i uskoci potječu iz Epira, jer im narječje mnogo više nalikuje raškome i bugarskome negoli albanskome; sve da su Morlaci u posljednje doba i došli iz tih krajeva u Mletačku Dalmaciju, uvijek bi ostalo da se istraži odakle su onamo stigli. On pravi poseban puk i od hajduka koji nikada nisu tvorili narod, kako se otkriva iz značenja same riječi***.

* Zemlja u kojoj stanuju Morlaci proteže se mnogo dalje, kako prema Njemačkoj i Ugarskoj, tako i prema Grčkoj; ja svoj izvještaj ograničujem na ono malo što sam posjetio.

** Ne treba dovoditi u sumnju postojanje slavenskog jezika u Iliriku od vremena Rimske Republike. Imena gradova, rijeka, planina, ljudi i naroda u tim krajevima, sačuvana u grčkih i latinskih pisaca, očigledno su slavenska. To dovoljno dokazuju *Promona, Alvona, Senia, Jadera, Rataneum, Sthupi, Uscana, Bilazora, Zagora, Tristolus, Ciabrus, Ochra, Carpatius, Pleuratus, Agron, Teuca, Dardani, Triballi, Grabaei, Pirustae* i tolike druge riječi što se susreću u starih historičara i geografa. Tu bi se mogle dodati u mnogo većem broju riječi slavenskoga korijena koje se čitaju na pločama iskopanima po ilirskoj zemlji pod prvim carevima.

*** Hajduk izvorno znači "glavar družine", a ponekad (kao u Transilvaniji) "glava obitelji". U Dalmaciji se uzima kao obilježje nasilna čovjeka, zlikovca, koji se prihvatio da bude drumski razbojnik.

2. Etimologija ovog imena

Morlaci se općenito u svom govoru nazivlju narodnim imenom *Vlasi* o kojemu, koliko sam dosad mogao doznati, nema nikakva traga u dalmatinskim dokumentima starijim od XIII stoljeća, a koje znači ugledni ili moćni. Naziv Morovlasi, i iskvareno Morlaci (Morlacchi),² kojim se služe stanovnici gradova da ih označe, mogao bi nas možda napatiti na njihovo podrijetlo, to jest na to da su u davnini sa žala Crnoga mora provalili u ove daleke zemlje. Povjerovao bih u mogućnost (ne obvezujući se ipak da to svoje nagađanje podržim do zadnje kapi krvi) da je naziv Morovlasi isprva imao značenje moćni ili osvajački *došljaci s mora*, jer tako se zove *mare* u svim narječjima slavenskog jezika. Ne zaslužuje gotovo nikakva osvrt etimologija morlačkog imena što ju je zamislio slavni povjesničar Dalmacije Ivan Lucius,³ a nespretno je prepisao njegov kompilator Freschot, jer je nategnuta kao postolarska koža. On je htio da Morovlasi ili Morovlaci znači Crni Latini, premda u dobrom ilirskom jeziku riječ *moro* ne odgovara riječi *crn*, a naši su Morlaci možda bjelji od Talijana. Da bi zatim manje nesretno potkrijepio drugi dio te etimologije, našavši da je zajednički korijen narodnih imena Vlasi ili Vlaci i Valacchi (stanovnici Vlačke nizine, op. prev) riječ Vlah koja označuje moć, vlast i plemstvo, iz toga je zaključio ponajprije da bi stanovnici Vlačke i naši Vlasi morali biti u svemu i po svemu isti. Ali u Vlačkoj govore jezikom koji veoma mnogo vuče na latinski, pa kada ih pitaju zašto, odgovaraju da su podrijetlom Rimljani; i naši su, dakle, koliko god nemaju toliko latinskoga u govoru, također Rimljani. Te Vlahe potekle iz latinskih kolonija poslije su pokorili Slaveni; i stoga je ime *Vlah* u jednini, i *Vlasi* u množini, "postalo kod Slavena sramotno i ropsko, tako da je protegnuto i na ljude najnižeg staleža među samim Slavenima". Svemu tome jadu odgovara se i više nego što treba kada se rekne da se naši Morlaci zovu *Vlasi*, to jest *plemeniti i moćni*, zbog istoga razloga zbog kojega se skupina naroda zove Slaveni, što će reći *slavni*; da riječ *Vlah* nema nikakve sveze s latinskim, a ako se nalazi u korijenu riječi Valacchi, to je zato što je glavnina dačanskoga stanovništva, unatoč kolonijama što ih je ondje osnovao Trajan, kako svatko zna, bila

2 Naziv *Morlak*, *Morlaci* potječe od grčke složenice Μαυρόβλαχοι (Maurovlahi) koja je označavala romanizirane stanovnike južnoga Balkana. Od 14. i 15. st. u dalmatinskim se izvorima spominju kao Moroulachus, Moroulachi, odnosno Moroblachi. U hrvatskom se jeziku riječ Vlah spominje u izvorima od 1321. god. u srpskim zemljama izvori ih spominju i ranije. U to vrijeme naziv Vlah označava ponajprije romansko stanovništvo koje se poslavenilo i bavilo stočarstvom, te se odvajalo u načinu života od hrvatskog (i srpskog) stanovništva. Kada su Mlečani počeli naseljavati novo stanovništvo iz Bosne i Hercegovine na opustjela selišta, starosjedioci i mletačka uprava to novo, pretežno hrvatsko stanovništvo, počinje nazivati Vlasima, odnosno Morlacima.

3 Ivan Lucić (Lucius, tal. Lucio, 1604-1679), rođen u Trogiru, nakon školovanja u rodnom gradu studij nastavlja u Rimu i Padovi. Vrativši se oko 1625. u Trogir, sudjeluje u upravi grada. Oko 1651. počeo svoje kapitalno djelo *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, koje je tiskano u Amsterdamu 1666. Važno je i djelo o povijesti grada Trogira, tiskano 1673. Iste godine izdao je znamenitu zbirku antičkih natpisa *Inscriptiones Dalmaticae*.

od ljudi slavenskoga jezika, isto kao i narodi koji su tamo nagnuli u kasnijim stoljećima; da slavenski osvajači, ako su imali dati ili ostaviti neko ime pobijedenim narodima, ne bi tim narodima nikad bili dali ili ostavili ono ime koje znači plemenitost i moć, kako su nužno kanili, jer je to čista i prava slavenska riječ; i da je, na kraju, Lucius bio loše volje kada se trudio da Morlake ponizi i u etimologiji imena što ga nose. Ne može se nijekati da mnogih riječi latinskog podrijetla ima u narječju ilirskih stanovnika unutrašnjosti, na primjer *salbun, plavo, slap, vino, kapa, rosa, teplo, slip, sparta, skrinja, lug*, koje znače *sabbia, biondo, caduta d'acqua, vino, beretto, rugiada, tepido, cieco, sporta, caffà, bosco*, a očito se izvode od riječi *sabulum, flavus, lapsus, vinum, caput, tepidus, lippus, sporta, scrinium, lucus*. Ali iz njih, i iz mnogih drugih od kojih bi se lako mogao načiniti dug popis, vjerujem da se ne može s valjanim razlogom zaključiti kako Morlaci našega doba vuku izravnu lozu od Rimljana naseljenih u Dalmaciji. To izvlačenje općih zaključaka iz malenih i posve pojedinačnih podataka, redovito ovisnih o slučajnim i prolaznim prilikama, zajednički je, na žalost, nedostatak pisaca o podrijetlima. Veoma sam uvjeren da ispitivanje jezika može voditi do otkrića podrijetla narodâ koji ih govore; ali također sam uvjeren da se pritom zahtijeva veoma oštar kriterij za razlikovanje usvojenih riječi od prvobitnih, kako bi se izbjegle goleme greške. Ilirski jezik, rasprostranjen od Jadrana do Oceana, ima veoma mnogo korijena sličnih korijenima iz grčkoga jezika, a nalaze se čak među brojevnim riječima kojima se ne može osporiti izvornost; mnoge su slavenske riječi zapravo grčke, kao *spuga, trpeza, katrida*, prenijete bez ikakve zamjetljive preinake od *σπόγγος, τράπεζα, καθέδρα*.^{*} Učestalost grecizama i analogija alfabeta ne bi me ipak navele da otvoreno ustvrdim kako je od Grkâ, stisnutih na tijesnom komadu zemlje, potekla golema slavenska nacija, ili kako je ona u najdavnijim stoljećima osvojila i napučila Grčku. Trebalo bi mnogo duga i naporanja proučavanja da se rasvijetle takve starine; a možda bi pritom svaki trud bio uzaludan. Bijaše neki učeni vaš sunarodnjak, mylorde, koji je pisao o sličnosti britanskog jezika s ilirskim^{**}; i istinu govoreći, ne bez razloga. Riječi *stina, meso, med, biskup, brat, sestra, sin, sunce, žmul, mliko, snig, voda, greb*, posvema odgovaraju onima što ih vi rabite da se imenuju *pietra, carne, miele, vescovo, fratello, sorella, figlio, sole, bichiere, latte, neve, acqua, sepoltura*. Trebalo bi ispitati da li se te riječi, koje se nalaze u njemačkom jeziku što je sa Saksoncima prešao na vaš plemeniti otok, nalaze i u nekom narječju starih južnih Kelta. Ja bih pak, u svakom slučaju, bio veoma oprezan prije nego što bih se odlučio; i možda to ne bih učinio sve dok ne bih vidio opipljive sličnosti jednoga jezičnog tijela s drugim. Učestalost tuđih riječi što su se umiješale u naš talijanski jezik (premda se ne može razložno reći da Talijani potječu od stranih naroda) da se u govoru jednog naroda mogu naći mnoge riječi zajedničke s nekim drugim, neovisno o njegovu podrijetlu. Izostavlja-

^{*} *σπόγγος, τράπεζα, καθέδρα*.

^{**} BREREWOOD, *De scrut. Relig.*

jući arabizme, grecizme, germanizme i galicizme u talijanskom jeziku, koje su prikupili Muratori i drugi, zar u njemu nema i vrlo velik broj slavenizama? *Abbaiare* dolazi od *oblajati*; *svaligiare* od *svlačiti*; *barare* od *variti* i *varati*; *tartagliare* od *tartati*; *ammazzare* od *mač* (*spada*) i od izvedenice *mačati*; *ricco* od *sričan* (*fortunato*); *tazza* od *čaša*; *coppa* od *kupa*; *danza* od *tanca*; *bisato* (sinonim za jegulju) od glagola *bižati* (*fuggire*); *bravo* od potvrdnog priloga *pravo*; *briga* je čista ilirska riječ jednaka misli što je predstavlja u talijanskome; *maschera*, *stravizzo*, *strale*, *sbignare* i bezbrojne riječi u našem mletačkom narječju kao, recimo, *baza*, *bazariotto*, *budela*, *bore*, *musina*, *polegana*, *vera*, *zoccolo*, *paltan*, *smalzo*, došle su nam iz Ilirika, odakle zacijelo dosad kanda nije dokazano da smo mi došli.

3. Različito podrijetlo Morlaka od stanovnika obale i otoka, a i između sebe

Kukavno prijateljstvo što ga stanovnici primorskih gradova, pravi potomci rimskih kolonija, goje prema Morlacima, i dubok prezir što ga ovi zauzvrat iskazuju prema njima i susjednim otočanima, možda su također znaci drevne mržnje dviju rasa. Morlak se klanja gradskome plemiću i odvjetniku koji mu je potreban, ali ga ne voli; on zatim trpa u razred *bodulâ* svu ostalu čeljad s kojom nema posla, i tome imenu bodulâ* pridodaje smisao gluposti. U vezi s time valja se sjetiti onoga morlačkog vojnika kojega i sada pamte u bolnici u Padovi, gdje je umro. Svećenik određen da ga tješi u posljednjim trenucima, ne znajući vrijednost te riječi, počeo je svoje poticanje: "Ne boj se, gospodine Bodule!" "Fratre", upao je umirući, "ne zovi me bodulom ili ću, borami, izgubiti dušu!"

Golema razlika narječja, nošnje, čudi, navika; čini se da jasno dokazuje kako stanovnici primorskih krajeva Dalmacije nemaju isto podrijetlo kao Zagorci, ili ga moraju vući iz posve različitih vremena i prilika koje mijenjaju čak i narodne osobine. Različito je i pojedinačno morlačko stanovništvo među sobom, zbog različitih krajeva odakle su došli i zbog mnogostrukih miješanja što su ih njihove obitelji morale podnijeti u uzastopnim mijenjanjima domovine za provala i ratova. Stanovnici Kotara općenito su plavi, modrih očiju, široka lica, spljoštena nosa; ta obilježja prilično pristaju i Morlacima iz Sinjskog i Kninskog polja; oni iz Zadvarja i Vrgorca imaju kestenjastu kosu, duguljasto lice, maslinastu boju, lijep stas. I čud je tih dviju vrsta različita. Morlaci iz Kotara većinom su blaga ponašanja, puni poštovanja, prilagodljivi; oni iz Vrgorca oštri su, ponosni, smioni, poduzetni. Svome položaju u nepriступaćnim i jalovim planinama, gdje se često javlja oskudica i sklanja nekažnjenost, duguju veoma jaku sklonost krađi. Možda u njihovim žilama još teče drevna krv Varalâ, Ardijejaca i Autarijata što su ih Ri-

* Ime *bodulâ* posebno se odnosi na otočane iz Zadarskoga kanala, te na stanovnike većih otoka toga mora.

mljani otjerali u te planine*. Krađe Vrgorčana obično padaju na teret Turaka; ali u slučaju nužde, kažu, ne štede ni kršćane. Između domišljatih i smionih poteza u prijevarama, što sam ih čuo pripovijedati o jednome od njih, sljedeći je, čini mi se, karakterističan. Lupež se nađe na sajmu; neki siromah kupio kotao, pa došavši blizu njega, spustio ga na zemlju zajedno sa zavežljajem sa strane. Dok je on s jednim svojim znancem nadugo i naširoko razgovarao o poslovima, Vrgorčanin zgrabi kotao sa zemlje i metnu ga na glavu ne mijenjajući položaja. Kada se onaj drugi, završivši razgovor, okrenuo, ne videći više kotla na njegovu mjestu, upita upravo toga što ga je imao na glavi, je li vidio koga da mu ga je odnio. Ovaj odgovori iskreno: "Nisam na to pazio, brate; ali morao si ga metnuti na glavu, kako sam ja učinio, pa ti ga ne bi ukrali". Ali unatoč tim podvalama koje su, kažu, česte među Vrgorčanima, stranac može sigurno putovati po njihovu kraju gdje će ga dobro pratiti i gostoljubivo primiti.

4. O hajducima

Najveća opasnost koje bi se trebalo bojati dolazi od mnogobrojnih hajduka koji znaju ođbjeći u pećine i šume strmih i vrletnih planina na toj granici. Ipak ih se ne valja prekomjerno plašiti. Za sigurno putovanje po planinskim mjestima izlaz je u tome da se uzme pratnja dvojice tih čestitih ljudi koji nisu sposobni izdati. I ne treba se zgražati znajući da su odmetnici: jer kada se dokuče uzroci njihova bijedna položaja, obično se nalaze slučajevi koji više pobuđuju samilost nego nepovjerenje. Jao bi bilo stanovnicima dalmatinskih primorskih gradova kada bi hajduci, na žalost, prekomjerno namnoženi, imali u osnovi loš karakter! Oni vode vučji život lutajući između vrletnih i nedostupnih ponora, poskakujući od stijene do stijene da izdaleka otkriju zasjede, mučeni neprekidnim oprezom, izloženi nepogodama godišnjih doba, često lišeni nužne hrane, prisiljeni stavljati život na kocku da je pribave, čameći u užasnim i nenaseljenim odvojcima spilja. Ne bi se trebalo čuditi kada bi se češće čuli glasovi o okrutnosti tih podivljalih ljudi, razdraženih trajno prisutnim osjećajem tako bijedna položaja; zaista je čudno što oni, daleko od toga da išta poduzimaju protiv osoba kojima duguju vlastite nevolje, redovito poštuju mir naseljenih mjesta i vjerno prate putnike. Cilj njihovih otimačina goveda su i ovce koje vuku u svoje jazbine da bi se imali čime hraniti i od čega stvarati zalihe kože za obuću. Reklo bi se da je znak barbarske bezobzirnosti ubiti nekome siromahu vola da se iskoristi samo maleni dio mesa i koža; a ja sam više puta čuo ljude gdje se gorko i opravdano tuže na hajduke. Ne bi mi nikad palo na pamet da

* "Blizu rijeke Neretve žive Ardijejci, Daorsi i Plereji... U novije doba Ardijejci se nazivaju Varalima. Rimljani su ih otjerali u unutrašnjost udaljivši ih od mora, jer su na sve udarali ognjem i mačem, krađući; i prisilili su ih da obrađuju zemlju. Njihov je kraj uistinu krševit, neplodan i dostojan divljih stanovnika; zbog toga je taj narod gotovo izumro." Strab. lib. VII.

im u tome stupim u odbranu; ali ipak ne treba smetnuti s uma da su tim nesretnicima opanci najpotrebnija stvar, jer su osuđeni provoditi lutalački život po najkrševitijim mjestima, goletima bez trave i zemlje, pokritima oštrim šiljcima tvrdih stanaca koji su još mnogo hrapaviji i britkiji zbog zuba stoljeća i zraka. Dogodi se katkada da glad nagna hajdučke družine u pastirske kolibe gdje nazor pitaju jesti, a na silu otimlju ako im se možda uskrati. Tko se u takvim slučajevima opire, na svaki način krivo čini; hrabrost tih odlučnih ljudi razmjerna je potrebi i divljem životu što ga vode. Četiri hajduka ne strahuju napasti karavanu od petnaest i dvadeset Turaka; i znaju je opljačkati i natjerati u bijeg.

Ako se kadgod desi da hajduka uhvate panduri, oni ga ne vežu kako to obično rade žbiri kod nas nego mu razvežu svitnjak da mu hlače spadnu na pete, pa ne može pobjeći, a pokuša li to, zarije se nosom u zemlju. Vrlo je čovječno što su našli načina zadržati čovjeka, a da ga ne vežu kao najgoru životinju. Hajduci se najvećim dijelom smatraju čestitim ljudima kada se okaljaju turskom krvlju. Duh pogrešno shvaćene vjere, pomiješan s prirodnom i stečenom okrutnošću, žestoko ih vuče da uznemiruju susjede, bez ikakva obzira na posljedice. Za to su često krivi njihovi svećenici, ispunjeni narodnim poletom i predrasudama, koji podržavaju i nerijetko raspaljuju klicu mržnje na Turke kao vražje sinove umjesto da dobre kršćane pozivaju neka se mole Božanskoj Blagosti za njihovo obraćenje.

5. Moralne i obiteljske vrline Morlaka

Morlak koji stanuje daleko od morskih obala i zaposjednutih mjesta, općenito govoreći, posve je različito moralan čovjek od nas. Iskrenost, povjerenje i poštenje te dobre čeljadi, kako u svakidašnjim životnim postupcima, tako i u ugovorima, poneki se put izmetnu u bezazlenost i glupost. To Talijani što trguju po Dalmaciji i sami stanovnici primorja, na žalost, često zlorabe; zato se povjerenje Morlaka mnogo smanjilo i svakog se dana smanjuje prepuštajući mjesto sumnji i nepovjerenju. Ponavljana iskustva što su ih doživjeli s Talijanima dovela su do toga da je među njima naša nevjera prešla u poslovicu. Oni kao najveću uvredu jednako kažu *pasja viro* i *lančmanska viro* (fede di cane, fede d'italiano). Ta zla predrasuda prema nama mogla bi biti neugodna nepoznatu putniku, ali gotovo da to i nije. Usprkos njoj, Morlak, gostoljubiv i darežljiv po rođenju, otvara svoju ubogu kolibu strancu, sav se pretrgne da ga dobro posluži, ne tražeći nikada i često uporno odbijajući svaku zahvalnost. Meni se više nego jednom dogodilo u Morlačkoj da sam dobio ručak od čovjeka koji me nikad nije vidio niti je mogao razložno pomisliti da će me ikad više u budućnosti ponovo vidjeti.

Sve dok budem živ neću zaboraviti doček i srdačno ugošćenje što mi ga je iskazao vojvoda Prvan u Kokoriću. Jedina je moja zasluga bila u tome što sam bio prijatelj jedne obitelji njegovih prijatelja. Poslao mi je ruho i pratnju u susret, obasuo me svim vrsnočama narodnoga gostolju-

blja u malo dana što se zadržah u tim mjestima, naredio sinu i svojim momcima da me otprate do Neretljanskog polja koje je od njegovih kuća daleko dobar dan hoda i obilno me opskrbio namirnicama, a pri svemu tome nisam mogao ni pare potrošiti. Kada sam pošao iz konačišta tako dobra gazde, on i sva njegova obitelj pratili su me pogledima i nisu ušli u kuću sve dok im se nisam izgubio iz vida. Taj srdačan rastanak izazvao mi je u duši ganuće koje nikad dotad nisam oćutio niti se nadam da ću ga često oćutjeti putujući po Italiji. Ponio sam sa sobom sliku toga plemenitog čovjeka, kako radi osobita zadovoljstva da ga ponovo vidim i izdaleka, usprkos moru i planinama što nas dijele, tako i radi toga da mogu dočarati raskoš naroda u nošnji njegovih glavara (str. 56). Dopustio je još da se nacрта djevojačka odjeća njegove unuke, veoma različita od odjeće Morlakinja u Kotaru i drugim krajevima kroz koje sam prošao.

Dovoljno je čovječno postupati s Morlacima da se od njih zadobiju sve moguće ljubaznosti i steče srdačno prijateljstvo. Gostoljubivost je među njima vrlina i imućna čovjeka i siromaha; ako vam bogataš spravi pečeno janje ili bravče, siromah vam spremi purana, mlijeka, saće meda ili slično tome. Ova darežljivost nije samo prema strancu; ona se proteže na sve kojima može ustrebat.

Kada Morlak na putu padne na konak svome domaćinu ili rođaku, najstarija djevojka u obitelji, ili mlada ako je ima, dočeka ga i poljubi kada sjaše s konja ili na ulazu u kuću. Putnik druge narodnosti ne uživa lako te ženske ljubaznosti; naprotiv, kriju se ako su mlade i drže se povučeno. Možda su zbog češćega kršenja zakona gostoljubivosti postale oprezne ili se pak ljubomorni običaj susjednih Turaka djelomično proširio među našim Morlacima.

Dok se ima što jesti u imućnijim kućama nekoga sela, koje su sada svedene na malen broj, siromašni susjedi ne oskudijevaju najnužnijom hranom. Stoga se nijedan Morlak ne ponizuje toliko da ište milostinju od namjernika. Ni na jednome od svojih putovanja po krajevima u kojima stanuje taj narod nikad mi se nije desilo da sam susreo nekoga tko bi u mene upitao paru. Ja sam pak često morao ponešto zapitati u kukavnih pastira koji su bili darežljivi onim što su imali; a mnogo sam češće, prolazeći njihovim poljima po ljetnoj žezi, susretao uboge žeteoce koji su mi dragovoljno, sa srdačnošću koja me raznježivala, nudili mješinu s pićem i kus svoga seljačkoga jela.

Morlaci općenito nimalo ne drže do domaćega gospodarstva: u toj su pojedinosti slični Hotentotima, jer za tjedan raspu ono što bi im moralo biti dovoljno za nekoliko mjeseci, samo ako se pruži prilika za veselje. U vrijeme svadbe, na svetačni dan zaštitnika obitelji, o dolasku rođaka ili prijatelja i u kojem god drugom povodu za radost, neumjereno se pije i jede sve što ima u kući. Poslije je Morlak štedljiv i kažnjava sama sebe ne služeći se stvarima koje su namijenjene da ga zaklanjaju od vremenskih nepogoda; tako, ako ima novu kapu, a iznenadi ga kiša, on je skida voleći radije otkrivene i gole glave podnijeti oluju nego prebrzo oštetiti kapu; tako izuva obuću kada naiđe na blato, premda mu se već sva raspala.

Morlak je obično veoma točan ako mu se ne ispriječe nepremostive poteškoće. Dogodi li se da ne mogne u urečeno vrijeme vratiti pozajmljeni novac, on dođe s kakvim darkom k svom vjerovniku da zamoli dulji rok. Često se dogodi da od roka do roka i od dara do dara, ne misleći o tome, plati dvostruko više nego što bi trebalo.

6. Prijateljstva i neprijateljstva

Prijateljstvo, koje je u nas podložno promjeni zbog najmanjih razloga, među Morlacima je veoma postojano. Oni su od njega stvorili gotovo vjerski zakon i ta se sveta spona sklapa pred oltarima. Slavenski obred ima poseban blagoslov da bi se svečano vezala dva prijatelja ili dvije prijateljice u nazočnosti svega naroda. Pribivao sam združivanju dviju djevojaka koje su postajale *posestre* u crkvi u Perušiću. Zadovoljstvo što je izbijalo iz njihovih očiju, pošto su sklopile tu svetu svezu, kazivalo je promatračima kolika se istančanost osjećaja može razviti u dušama koje nije oblikovalo, ili bolje reći pokvarilo, društvo što ga mi nazivamo kulturnim. Tako svečano sjedinjeni prijatelji zovu se *pobratimi*, a žene *posestrime*, što hoće reći polubraća i polusestre. Prijateljstva između muškarca i žene ne sklapaju se u naše dane tako svečano; ali to se možda običavalo činiti u davnije i nevinije doba*.

Od ovih prijateljstava i posvećenih bratimljenja u Morlaka i u drugih naroda istoga podrijetla čini se da su potekla *zakleta braća* koja su česta u našem puku i na mnogim mjestima izvan Italije. Razlika između ovih naših i *pobratimā* u morlačkoj nije samo u tome što im nedostaje svečani obred nego i u tome što to u slavenskim krajevima čine ljudi svih vrsta na uzajamnu korist dok se u našima zločinci i nasilnici više nego drugi združuju i brate na štetu i nespokoj pučanstva. Dužnosti su tako povezanih prijatelja da jedan drugome pomaže u kakvoj nevolji ili pogibelji, da osvećuje nepravde nanesene drugu itd. Prijateljski zanos zna sezati dotle da se stavi na kocku i izgubi život za *pobratima*, i nisu rijetki primjeri takvih žrtava iako se o tim divljim prijateljima ne buči koliko o drevnim Piladima. Kada bi se dogodilo da među pobratimima izbije nesloga, čitav bi obližnji kraj o tome govorio kao o sablažnjivoj sramoti; i to se katkad događa u naše vrijeme, na veliku tugu morlačkih staraca koji za izopačivanje svojih sunarodnjaka okrivljuju njihovo miješanje s Talijanima. Vino i jaka pića, u kojima taj narod počinje pretjerivati svakoga dana po uzoru na nas, uzrokuju razdore i tragedije, kao i kod nas.

* Dozivilje ga vila POSESTRIMA
S Velebita, visoke planine:
"Zlo ga sio, kralju Radoslave,
Eto na te dvanaest delija."

Pisma od Radoslava
*Ma una Fata Posestrima chiamollo
Dell'Alpi Bebie dall'eccelsa vetta:
"Re Radoslavo, in tua mal'ora siedì,
Ecco sopra di te dodici armati."*

Canzone di Radoslavo

Ako su prijateljstva još nepokvarenih Morlaka jaka i sveta, njihova su neprijateljstva još neugasivija ili se barem veoma teško gase. Ona se prenose s oca na sina; a majke ne propuštaju podsjetiti nejake dječake na obavezu koja ih čeka da osvete roditelja, ako je po nesreći bio ubijen, i često im pokazuju okrvavljenу košulju ili oružje pokojnika. Osveta je tako usadena u dušu ovog naroda da svi misionari na svijetu ne bi bili dovoljni da je iskorijene. Morlak po prirodi naginje činiti dobro svome bližnjemu; on je silno zahvalan i za najneznatnija dobročinstva; ali jao onome tko mu nanese zlo ili ga uvrijedi! Osveta i pravda među tim ljudima odgovaraju istom pojmu koji je doista prvobitan; a postoji i otrcana poslovice kojoj se, na žalost, pokoravaju: *Tko se ne osveti, on se ne posveti* (Chi non si vendica, non si santifica). Značajno je da u ilirskom jeziku *osveta* jednako znači *vendetta* i *santificazione*; tako i izvedeni glagol *osvetiti*. Stara obiteljska neprijateljstva i osobne osvete znaju izazvati krvoproliće poslije mnogo i mnogo godina; u Albaniji su, kako mi rekoše, njihove posljedice još strašnije i krvne duše još nepomirljivije. U tim je krajevima čovjek najblaže čudi sposoban za najbarbarskiju osvetu vjerujući stalno da ispunjava svoju dužnost dok je vrši, priklanjajući se toj ludoj obmani lažne časti usprkos kršenju najsvetijih zakona i kaznama kojima se izvrgava zbog odluke s umišljajem.

Ubojica nekog Morlaka, koji ima jaku rodbinu, obično se mora potucati od sela do sela krijući se nekoliko godina. Ako je bio dovoljno vješt ili dovoljno sretan te umakao potrazi svojih gonitelja, a uz to zgrnuo nešto novca, poslije dolična vremena nastoji dobiti oprost i pomirbu; za pregovaranje o uvjetima zatražuje i dobiva zajamčen prolaz koji se vjerno poštuje na riječ. On nalazi posrednike koji uglavljenoga dana sastavljaju dva neprijateljska roda. Poslije uvoda u pregovore, krivca se pripušta na mjesto sastanka, a on se vuče četveronoške po zemlji dok mu o vratu visi puška, samokres ili nož kojim je izvršeno ubojstvo. Dok on stoji u tako pokornu položaju, jedan ili više rođaka nabrajaju hvale o pokojniku koje često podžiju duhove na osvetu i četveronožnog čovjeka izvrgavaju teškoj opasnosti. U ponekim mjestima, prema obredu, muškarci oštećene strane meću mu pod grlo vatreno ili hladno oružje i poslije duga opiranja naposljetku pristanu primiti krvarinu u novcu. Takva izmirenja znaju mnogo stajati među Albancima; među Morlacima ponekad se uglave bez velika troška, a svugdje se zaključuju dobrim žderanjem na račun krivca.

7. Prirodni darovi i vještine

Zbog bistra uma i nekog prirodno poduzetna duha, Morlaci su spremni uspjeti u svakoj vrsti posla. Pod oružjem, kada se njima dobro upravlja, izvrsno se iskazuju; potkraj prošloga stoljeća korisno ih je upotrijebio kao grenadire hrabri general Delfino koji je osvojio važan dio zemljišta ispod vlasti Porte služeći se osobito tim četama u različite svrhe. Čudesno uspijevaju kada se usmjere na trgovačke poslove, a i kada

odrastu, lako nauče čitati i pisati i računati. Priča se da su se u početku ovog stoljeća morlački pastiri mnogo bavili čitanjem debele knjige o kršćanskom, moralnom i povijesnom nauku što ju je složio neki o. Divković,⁴ a više je puta tiskana u Mlecima njihovom ćirilicom bosančicom koja se djelomično razlikuje od ruskog pisma. Događalo se često da bi župnik, pobožniji nego učeniji, propovijedajući s oltara, nagrdio neku zgodu ili u njoj izmijenio sadržaj; u takvim slučajevima iz slušateljstva se dizao glas nekoga od nazočnih da rekne: *Nije tako*. Pretpostavlja se da se posvetila pažnja skupljanju svih tih knjiga, da bi se izbjegla ovakva sablazan, tako da ih se vrlo malo nalazi u Morlačkoj. Okretnost duha ovog naroda često se dokazuje u davanju paprenih odgovora. Neki Morlak iz Sinja bio je nazočan pri razmjeni zarobljenika poslije posljednjega rata Prejasne Republike s Turčinom. Davalo se nekoliko osmanlijskih vojnika da se otkupi jednoga našeg časnika. Neki turski zastupnik podrugljivo reče da mu se čini kako Mlečani slabo trguju. "Znaj", odgovori Morlak, "da moj knez uvijek drage drage volje dađe nekoliko magaraca u zamjenu za jednoga dobra konja."

Unatoč izvrsnoj prirodnoj nadarenosti da sve nauče, Morlaci su vrlo oskudna znanja u zemljoradnji i uzgoju stoke. Izuzetna osobina toga naroda da se uporno drži starinskih običaja, te mala briga što je dosad pokazivana da se ta upornost pobijedi zornim dokazima o korisnosti novih načina, nužno moraju voditi do ovakvih posljedica. Njihova goveda i ovce često trpe glad i studen na otvorenome. Rala kojima se služe i ostalo ratarsko oruđe izgledaju kao da su prvi put izumljeni, i toliko su različiti od naših koliko bi to bile druge naprave iz vremena Triptolema od ovih što se rabe u današnje doba.⁵ Maslo, sir i kiselo mlijeko prave osrednje; i možda se tu ne bi imalo što reći kada bi te preradbe mlijeka vršili s malo manje nečistoće. Krojačka je vještina ovdje ograničena na starinske i nepromjenljive krojeve odjeće što se uvijek pravi od istih tkanina. Šire ili uže platno od običnoga smete morlačkoga krojača. Ponešto znaju i o jednostavnu bojenju, a boje im ni po čemu ne zaslužuju prezir. Crnu prave od kore drveta koje se ilirski zove *jasen*; nju osam dana tope zajedno s ljuskavom troskom od željeza što se nahvata oko kovačkog nakovnja; ta se voda ostavlja da se ohladi, a onda se njome boji. Tako dobivaju i lijepu tamnomodru boju miješanjem sača sušena u hladovini s vrlo čistom cijedi; i ta smjesa vri nekoliko sati, pa se zatim pusti da se ohladi prije nego što se u nju ubace sukna za bojenje. Također, iz biljke koja se u njih zove *ruj*⁶ izvlači se žuta i smeđa boja, a za dobivanje prve od njih rabe katkad biljku koja je u njih znana pod imenom *pucalina*.⁷

Gotovo sve morlačke žene znaju vesti i plesti. Njihovi su vezovi vrlo neobični i savršeno su slični s lica i s naličja. Imaju jednu vrstu pletenja

4 Matija Divković (1563-1631), bosanski franjevac, hrvatski pisac. Važnija djela: *Nauk krstjanski*, *Sto čudesa* (1611), *Besjede* (1616). Djela je dao tiskati bosančicom, u Veneciji, i ona su se čitala u cijeloj Bosni, Dalmaciji i Istri.

5 Triptolem, kralj u Eleusini; prema mitologiji, na zapovijed božice Demetre učio ljude zemljoradnji.

6 *Isatis tinctoria* - pitoma silina, sač, sinjavina.

7 *pucalina* - žuti bagrem, *Colutea arborescens*

koju ne znaju oponašati naše Talijanke, a rabe je osobito za onu vrstu bječve što je nose u papučama i opancima, a zove se *nazuvka*. Nisu gore rijetki ni razboji za sukno i grubo platno, ali na njima malo rade žene, jer njihove se dužnosti među Morlacima ne mogu spojiti s poslovima gdje se sjedi.

U nekim morlačkim selima ima lončarskog obrta, kao u Vrlici; posude se izrađuju grubo i peku se u seoskim pećima iskopanima u tlu, ali su mnogo trajnije od naših.

8. Praznovjerje

Bili rimskoga ili grčkoga obreda, ovi narodi imaju vrlo čudnovata vjerska poimanja koja, zbog neznanja onih koji bi ih morali prosvjećivati, postaju svakoga dana sve nakaznije zamršena. Morlaci vjeruju u vještice, zloduhe, noćne utvare i vradžbine tako jogunasto kao da su njihov učinak vidjeli na djelu tisuću puta. Vjeruju također vrlo čvrsto u postojanje vampira i pripisuju im, kao u Transilvaniji, da djeci sišu krv. Kada umre čovjek u kojega se sumnja da može postati vampir ili *vukodlak*, kako oni kažu, znaju mu prerezati potkoljenice i svega ga izbosti iglama, tvrdeći da poslije ta dva zahvata ne može više tumarati naokolo. Dogodi se ponekad da neki Morlak prije smrti zamoli svoje nasljednike i obveže ih da s njim postupe kao s vukodlakom prije nego što mu leš polože u grob, predviđajući da će zacijelo silno žeđati dječje krvi.

Najhrabriji hajduk pobjegao bi što ga noge nose da mu se ukaže kakva utvara, duša, sablast ili drugi sličan zloduh, što ih nikad ne uzmanjka pred očima uzavrele mašte lakovjernih i upozorenih ljudi. Oni se ne stide toga užasa i odgovaraju nešto slično Pindarovoj izreci: "Strah što dolazi od duhova nagoni u bijeg i sinove božanske". Morlačke su žene, što je posve naravno, stoput strašljivije i zanesenije od muškaraca, a neke od njih, slušajući kako im to govore, same vjeruju da su zaista vještice.

Stare vještice u Morlačkoj znaju bacati mnoge vradžbine; ali jedna od najčešćih ona je kojom se zasušuje mlijeko u tudih krava da bi ga vlastite imale više. A smisle one i ljepše stvari. Znam jednoga mladića kojemu su na spavanju dvije vještice iščupale srce želeći ga ispeći i pojesti. Taj jadnik nije primijetio svoj gubitak, što je posve naravno, jer je bio utonuo u san, ali kada se probudio, počeo se jadat, osjećajući da mu je prazno mjesto gdje je srce. Cokulaš⁸ koji je ležao na istom mjestu, ali nije spavao, dobro je vidio vještičju anatomsku operaciju, ali ih nije mogao spriječiti, jer su ga bile urekle. Urok je izgubio snagu kada se mladić bez srca probudio, pa su obojica htjeli kazniti te dvije opake ženske: ali one se na brzinu namazaše nekom mašću iz svoga lončića i odletješe. Fratar pristupi ognjištu, izvuče iz žerave već pečeno srce i dađe ga mladiću da ga pojede; posve je razumljivo da je ozdravio čim

⁸ Cokulaš (*zocolante*) pogrdan je naziv za franjevce, tzv. malu braću.

ga je progutao. Velečasni je to pripovijedao, a možda još pripovijeda, kunući se dušom da je sve istina; a dobri ljudi nisu mislili niti misle da je dopušteno posumnjati kako se to njemu pričinilo zbog vina ili kako su one dvije ženske, od kojih jedna nije bila stara, odletjele zbog posve drugog razloga a ne zbog toga jer su bile vještice. Kako postoje čarobnice, zvane *vjèštice*, tako se uza zlo nade i lijek, i tu su česte *bahòrnice*, vrlo vješte u skidanju uroka. Teško nevjernome koji bi posumnjao u te dvije protivne moći.

Između latinskog i grčkog obreda vlada po običaju savršena nesloga; ni jedni ni drugi crkveni službenici ne propuštaju je zasijati: svaka strana iznosi tisuću sablažnjivih pričica na račun druge. Latinske su crkve siromašne, ali nisu veoma prljave; grčke su jednako siromašne i sramotno prljave. Vidio sam župnika jednoga morlačkog sela kako sjedi na zemlji na trgu ispred crkve i ispovijeda žene koje su klečale pokraj njega; čudan položaj, zacijelo, ali svjedoči o nevinosti običaja toga dobrog naroda. Njihovo obožavanje slugu Gospodnjih veoma je duboko, a ovisnost o njima i povjerenje u njih potpuni. Nerijetko s Morlacima pastiri njihovih duša postupaju vojnički, te im šibom popravljaju tijelo. Možda u toj pojedinosti ima zloupotrebe, kako što je ima u javnim pokorama koje zadaju po uzoru na staru crkvu. Ima ih koji i previše zlorabe bezazleno povjerenje ubogih gorštaka izvlačeći nedopuštenu korist od praznovjernih *zapisa* i druge kažnjive trgovačke robe te vrste. U takvim zapisima pišu na obijestan način imena svetaca s kojima se ne valja šaliti, a katkad ih prepisuju sa starijih, pa unutra miješaju zle stvari. Tim zapisima pridaju gotovo jednake moći kakve su sljedbenici Bazilida pridavali svom čudovišno zarezanom kamenju. Morlaci ih znaju nositi zašiveno na kapi da ozdrave ili da se očuvaju od kakve bolesti; često ih s istom nakanom vežu svojim volovima za rogove. Sastavljači tih papira; zbog dobiti što ih iz njih izvlače, poduzimaju najprikladnije mjere da im sačuvaju dobar glas unatoč čestim dokazima o njihovoj nekorisnosti koju ipak moraju uvidjeti oni koji se njima služe. Vrijedno je zabilježiti da se i Turci iz susjednih mjesta obraćaju kršćanskim svećenicima da im načine zapis; to mora nemalo pridonijeti porastu vrijednosti ove robe. Drugo što Morlaci štiju (što i nije isključivo njihovo a da ne bi imalo mjesta među našim prostim pukom) bakreni su i srebrni novčići kasnoga Carstva i suvremeni mletački kovanci koje se smatra medaljama svete Jelene, te im se pripisuje velike moći protiv padavice i drugih boleština. Ta ista savršenstva pripisuju se onim ugarskim novčićima što se zovu *petice*, ako s naličja imaju sliku Djevice s djetecom Isusom u naručju s desne strane. Takav jedan novčić veoma je drag dar i ljudima i ženama u Morlačkoj.

Turci iz susjedstva što sa štovanjem nose praznovjerne zapise i često donose darove ili daju da se drže mise pred likom Djevice (a to je jamačno u protuslovlju s Kur'anom), zbog nekoga drugoga oprečnog protuslovlja ne odgovaraju na pozdrav svetim imenom Isusovim. Stoga duž njihove granice putnici, kada se susretnu, ne običavaju, kao u mjestima koja su bliže moru, reći *Hvaljen Isus* (sia lodato Gesù) nego *Hvaljen Bog*, (sia lodato Iddio).

9. Običaji

Nevinost i prirodna sloboda pastirskih stoljeća još se održavaju u Morlačkoj ili su barem ostali njihovi vrlo veliki tragovi u mjestima koja su podalje od naših naselja. Čistu srdačnost osjećaja ovdje ne sputavaju obziri i ona se jasno iskazuje vanjskim znacima neovisno o prilika-
ma. Lijepa morlačka djevojka susretne čovjeka iz svoga sela na putu i prisno ga poljubi ne misleći na zlo. Vidio sam kako se međusobno ljube sve žene i djevojke i mladići i starci iz nekoliko sela, čim stignu pred crkvu o blagdanima. Činilo se da je sav taj svijet iz jedne jedine obitelji. Poslije sam stotinu puta opazio tu istu stvar po cestama i sajmovima primorskih gradova gdje Morlaci dolaze prodavati svoje proizvode. U vrijeme blagdana i veselja, osim poljupca, dopušta se i poneka druga slobodica rukama, što bismo mi smatrali nepristojnošću, ali oni ne drže tako; ako ih zbog toga ukore, kažu da je to "šala koja ništa ne znači". U tim šalama, međutim, često počinju njihove ljubavi koje se nerijetko završavaju otmicama kada se dvoje zaljubljenih sporazumiju. Rijedak je slučaj (i zacijelo se ne događa u mjestima koja su daleko od trgovine) da Morlak otme djevojku koja ne pristaje ili da je obeščasti. Kada bi se to dogodilo, mladica bi se jamačno dobro branila, jer jakost žena iz ovih krajeva redovito malo zaostaje za jakošću muškaraca. Gotovo uvijek oteta djevojka sama odredi vrijeme i mjesto otmice; a to čini da bi se oslobodila brojnih prosaca kojima je možda zadala riječ i od kojih je primila kakav darak u zalog ljubavi, kao prsten od žute mjedi, nožić ili neku drugu jeftinu stvar. Morlakinje se drže donekle uredno prije udaje, ali pošto steknu muža, potpuno se prepuštaju nečistoći kao da žele opravdati prezir kojemu su izvrgnute. To ne znači da djevojke šire ugodan miris, jer obično mažu kosu maslom koje se lako užeže pa već izdaleka hlapi najneugodnijim smradom što može raniti nos otmjena čovjeka.

10. Ženska nošnja

Ruho Morlakinja različito je u raznim krajevima, ali talijanskom je oku uvijek jednako čudnovato. Djevojačko je ruho složenije i neobičnije zbog nakita što ga nose na glavi, za razliku od udatih žena kojima nije dopušteno nositi ništa osim bijelog ili obojenog rupca. Djevojke nose skrletnu kapu s koje obično visi veo što pada niz leđa i znak je njihova djevičanstva. Mnogi nizovi srebrna novca, među kojim često ima starinskoga i dragocjenoga, krase kapu najuglednijih djevojaka koje o nju znaju objesiti i filigranske radove u obliku naušnica i srebrnih lančića s polumjesecima na krajevima. Na nekima se vide složena različita bojena stakla okovana srebrom. Siromašne djevojke nose kapu lišenu svakog uresa, ili im je kadgod ukrašena samo neobičnim školjčicama, niskama staklena zrnja ili okruglim rukotvorinama od kositra. Jedno od glavnih odličja tih kapa, koje predstavljaju dobar ukus najraskošnijih mladih Morlakinja, u tome je što šarolikošću uresa privlače oko

i što zvekeću na najmanje potresanje glavom. Zbog toga se na njima i nalaze lančići, srdašca, polumjeseci od srebra ili lima, lažni dragulji, pužići i druge slične drangulije. U nekim krajevima za kapu se zadijevaju kite šarena perja koje slične na dva roga; u nekima drugima na nju meću treperave perjanice od stakla, drugdje od umjetna cvijeća, što ih kupuju u primorskim mjestima; i valja priznati da se u šarenilu tih obijesnih i barbarskih uresa katkad vidi razvijen svojevrsan duh. Košulje za blagdane vezene su crvenom svilom i ponekad zlatom; obično ih izrađuju same goneći stada na pašu i čudo je kako dobro vezu svoje vezove bez ikakve podloge i hodajući. Ove se košulje kopčaju pod vratom dvjema sponama koje se zovu *maite*, a niz prsi su otvorene kao i muške. Žene i djevojke nose oko vrata debele niske staklena zrnja različite veličine i barbarski ispremiješanih boja; na rukama mnoštvo prstenja od kositra, žute mjedi i srebra; na zapešću kožnate narukvice obložene rukotvorinama od kositra ili, ako su veoma bogate, srebra. Nose i prsluke, vezene ili urešene niskama od stakla i školjčica, ali ne znaju za steznike niti u prsluke umeću žice ili kitove kosti. Širok pás otkan od bojene vune ili prošaran kositrom na koži opasuje haljinu ili suknju koja je duž rubova katkad također optočena školjkama i koju zbog *modre* boje (*turchino*) što prevladava zovu *modrina*. Gornja haljina od raše kao i suknja dopire im do pola noge; opšivena je duž rubova skerletom i zove se *sadak*. Ljeti svlače modrinu i nose sam *sadak* bez rukava, iznad suknjice ili bijele košulje. Djevojačke čarape uvijek su crvene; obuća im je slična muškoj i zove se *opanci*; imaju potplat od sirove volujske kože, gornjište od usukanih traka načinjenih od ovčje kože koje se zovu *opute*; one se omataju i stežu iznad gležanja poput starinskih koturna. Djevojkama se ne dopušta nositi drukčiju obuću, ma koliko njihove porodice bile bogate. Kada se udaju, mogu odložiti opanke i uzeti turske papuče. Djevojačke pletenice skrivene su pod kapom; nevjeste ih puštaju da padnu na grudi, a ponekad ih vežu ispod vrata; osim toga, u njih uvijek meću i upleću medalje, stakleno zrnje i probušeni novac po tatarskom i američkom običaju. Djevojka koja bi izišla na glas zbog loša vladanja, izvrgla bi se pogibelji da joj župnik u crkvi javno strgne crvenu kapu i da joj zatim koji rođak odreže kosu u znak sramote. Zbog toga, ako koja od njih počini kakav ljubavni grijeh, sama od sebe skida djevičansko znamenje i gleda promijeniti selo.

11. Svadbe, trudnoće, porođaji

Veoma je čest slučaj i među Morlacima da djevojka bude isprošena za nekog mladića koji živi mnogo milja daleko; takve brakove ugovaraju starci jedne i druge obitelji a da se budući mladenci nikad nisu vidjeli. Razlog tim dalekim potragama znade biti, više nego pomanjkanje djevojaka u selu ili okolici, želja za orođenjem s porodicama koje su veoma razgranate i čuvene po tome što su dale hrabrih ljudi. Momkov otac, ili koji drugi njegov rođak zrele dobi, pode prositi mladenku, ili, bolje reći,

Buklija je peharnik u družini, kako na putu, tako i za stolom. Ta se služba udvostruči i utrostruči, u skladu s potrebama brojnijih svatova.

Ručak prvoga dana katkad se daje u mladenkinjoj kući, ali najčešće u mladoženjinoj, jer se svati poslije vjenčanoga blagoslova zapute k njegovu prebivalištu. Tri-četiri pješaka trče ispred društva i najbrži od njih dobije za nagradu *maramu*, svojevrsan ručnik izvezen na dva kraja. Domaćin ili glava kuće izlazi u susret nevjesti; prije nego što ona sjaše iz sedla, daju joj da pomiluje dijete koje se posudi od susjeda ako nema nijednoga u porodici. Kada sjaše, prije nego što će ući u kuću, klekne i poljubi prag na vratima. Svekrva, ili ako nema nje, neka druga žena iz roda, daruje joj rešeto puno različitih vrsta žita i sitna voća, kao što su lješnjaci i bajami, a ona ih mora rasuti po svatovima bacajući ih pregrštima iza leđa. Toga dana nevjesta ne ruča za stolom svoje nego za odvojenom trpezom s dvama djeverima i stačelom. Mladoženja sjeda za svatovski stol; ali on cijeloga toga dana, posvećena jedino bračnom sjedinjenju, ne smije ništa razvezivati ni sjeći. Kum za njega reže meso i kruh. Na domaćinu je red da poziva na piće; prvi će mu odgovoriti po svome dostojanstvu staći svat. Obično kruženje *bukare*, a to je velika i obilata drvena čaša, počinje pobožno sa zdravicom svecu zaštitniku obitelji, napretku svete vjere ili čega drugoga još uzvišenijega i štovanijega. Najprekomjernije izobilje vlada na ovim gozbama, ali svaki svat daje prilog šaljući namirnice sa svoje strane. Ručak se otvara voćem i sirom, a zaključuje juhom, upravo obrnuto našem običaju. Među rastrošno iznijetim jelima ima svih vrsta peradi, jaretine, janjetine i ponekad divljači; ali rijetko se nađe teletine, među Morlacima koje nije pokvarilo strano društvo možda nikad. To zaziranje od telećeg mesa veoma je staro u narodu; to ističe i sv. Jeronim protiv Jovinijana*. Tomko Mrnavić, pisac podrijetlom iz Bosne koji je živio u početku prošloga stoljeća, veli da su se Dalmatinci, koje nisu pokvarili tuđi poroci, sve do njegovih dana suzdržavali od teletine kao od nečista jela**. Žene iz rodbine, ako su pozvane, ne ručaju za muškim stolom, jer je ustaljen običaj da uvijek jedu odvojeno. Poslije ručka, kao što je obično na svečanostima, prelazi se na plesove, na starinske pjesme i na igre vještine i domišljatosti. Uvečer u prikladan sat, poslije večere, pošto se završe tri obredne zdravice, kum prati mladoženju u bračnu odaju, koja zna biti podrum ili staja za blago, odakle naredi djeverima i stačelu da izidu, pa ostane on sam s dvoma mladencima. Ako je pripravljena bolja postelja nego što je slama, privodi ih k njoj; i pošto odriješi mladoj pās, naredi da mladoženja i ona jedno drugo svuku. Nema tome dugo kako je u punoj svojoj snazi postojao običaj koji je obvezivao kuma da potpuno svuču mladu; posljedica toga je povlastica koja je još preostala tome duhovnom rodaku da je poljubi koliko god puta hoće i na kojem god je mjestu sretne; povlastica koja će isprva možda biti ugodna, ali koja s vremenom mora postati

* *At in nostra provincia scelus putant vitulos devorare.* D. HIER. contra Jovin.

** *Ad hanc diem Dalmatae, quos peregrina vitia non infecere, ab esu vitulorum non secus ac ab immunda esca abhorrent.* JO: TOMC. MARN. u neizd. djelu *De Illyrico, Caesari-busque Illyricis.*

neukusna. Kada mladenci ostanu u košulji, kum se povlači i prisluškuje na vratima, ako ih ima. Njegova je dužnost objaviti ishod prvih zagrljaja i to čini pucnjem iz samokresa, a nekoliko mu svatova jednako odgovori; ali ako mladoženja nađe kakvu neočekivanu lakoću (kada je dovoljno prepređen da to opazi), svečanost se pokvari. Ipak se ne diže buka kakvu u sličnim slučajevima dižu Ukrajinci od kojih se naši Morlaci u ovom slučaju malo razlikuju, premda u cjelini imaju s njima vrlo veliku podudarnost u nošnji, običajima, narječju i čak pismu. Ondje dan poslije svadbe znaju veoma svečano nositi u ophodnji mladenkinu košulju; a vrlo grubo zlostavljaju majku, ako mladenkino djevičanstvo budne sumnjivo. Njezinoj nepažljivoj čuvarici znaju se narugati i tako da joj nalijevaju piće u posudu probušena dna*.

Pošto dva djevera i staćco budu otpušteni s mjesta namijenjena seljačkom Himeneju¹¹, ako žele biti ponovo primljeni među svatove, moraju odgovoriti na zdravicu pokore za kaznu što su napustili mladu koja im je bila povjerena na čuvanje. U ovakvim prigodama rasipno se troši rakija. Idućega dana nevjesta, skinuvši veo i djevičansku kapu, gologlava dvori za svatovskim stolom i prisiljena je slušati najbezobraznije dvosmislice i najpijanije grubosti uzvanika koji smatraju da su u takvim slučajevima oslobođeni stega svoje običajne pristojnosti u nekim stvarima.

Ove svadbene svečanosti, rečene *zdrave* u starih Huna, naši Morlaci zovu *zdravice*, od čega je jamačno izvedena talijanska riječ *stravizzo*; one traju tri, šest, osam i više dana, prema mogućnosti ili rasipnosti obitelji koja ih priređuje. U te dane veselja mlada izvlači znatnu dobit i tako stvori svoju sitnu uštedu, jer u miraz obično donese samo svoje ruho i kravu, a često se događa da njezina rodbina izvlači novac od mladoženje umjesto da ga daje. Ona svakog jutra nosi gostima vodu za ruke, a svaki od njih, pošto ih opere, mora baciti nešto novčića u umivaonik; i pravo je da nešto plate kada se peru oni kojima katkad prođu čitavi mjeseci a da to nijednom ne učine. Običaj daje nevjestama slobodu da se našale sa svatovima skrivajući njihove opanke i kape i nožve i druge slične stvari od nužne potrebe, koje oni moraju otkupljivati svotom što je družina nametne. Osim gore spomenutih dobrovoljnih i izmamljenih priloga, svatko od njih mora po obredu nadariti nevjestu, a ona sa svoje strane odgovara sitnim darovima posljednjega dana pira. Kum i mladoženja donose ih na isukanim sabljama pred domaćina koji ih dijeli po redu svim svatovima; obično se sastoje od košulja, rubaca, marama, kapa i sličnih stvarčica male vrijednosti.

Svadbene su obredi gotovo isti po cijeloj prostranoj zemlji u kojoj žive Morlaci, a nisu baš mnogo neslični ni oni među seljacima na otocima, te u priobalju Istre i Dalmacije. Od različitih običaja što se ovdje susreću poznat je onaj s otoka Zlarina u šibenskome moru, gdje stari svat (koji može biti, a često i jest pijan) mora mladenki, u trenutku kada se ona sprema povući s mužem, skinuti s glave cvjetni vijenac zamahnuv-

* Ovi su običaji zajednički cijeloj ruskoj zemlji.

¹¹ Himenej, u starogrčkoj mitologiji bog braka.

ši golom sabljom. Na otoku Pagu u Kvarneru, u selu Novalji (gdje je vjerojatno bila Cissa u starih geografa), postoji smješnija i neopasnija, premda jednako divlja i okrutna navada. Kada mladoženja hoće povedi sa sobom djevojku s kojom se mora nerazrešivo vezati, njezin otac ili majka, u činu predaje, s velikim pretjerivanjem stanu mu nabrajati njezine ružne osobine! "Kad je već hoćeš, znaj da je kukavna, prkosna, jogunasta itd." Na to će mladoženja, okrenuvši se mladoj s prezirom: "Oh, kad je takva", rekne joj, "ja ću te već natjerati da metneš pamet u glavu!" Uz te riječi dobro je pljusne ili je udari šakom ili nogom ili joj iskaže kakvu sličnu ljubaznost koja je kadšto zahvati, jer taj obred nije samo slikovit. Općenito se čini, kako kažu, da morlačke žene, pa i otočanke, osim gradskih stanovnica, ne grde muževe što ih katkad istuku, a često ni momke.

U okolici Drniša nevjeste moraju u prvoj godini braka ljubiti sve poznate sunarodnjake koji im stignu u kuću; poslije toga roka običaj ih oslobađa takve udvornosti, kao da zbog nepodnošljive prljavštine kojoj se obično prepuštaju postaju nedostojne da je iskazuju. Možda je ta njihova nečistoća u isti čas užrok i posljedica ponižavajućeg načina na koji s njima postupaju muževi i rođaci. Kada govore s uglednijom osobom, oni ih nikad ne imenuju bez prethodne isprike "s vašim dopuštenjem"; najprosvjećeniji Morlak, kada mora spomenuti svoju ženu, uvijek rekne: "Da prostite, moja žena". Oni rijetki koji imaju postelju, gdje spavaju na slami, ne trpe u njoj ženu, koja mora spavati na podu i poslušati samo kada je on zovne. Spavao sam više puta u morlačkim kućama i imao priliku vidjeti kako gotovo posvuda vlada taj prezir prema ženskom spolu koji ga gore i zaslužuje, jer nije nimalo ljubak ni nježan nego čak izobličuje i kvari darove prirode.

Trudnoće i poradaji ovih žena bile bi novost među nama, gdje gospode pate od tolikih malaksalosti i tako dugih slabosti prije nego što se rasterete, i gdje im je potrebna tolika pažnja poslije velikoga posla. Morlakinja ne mijenja hranu niti prekida naporan posao ili putovanje zbog toga jer je trudna; i često se događa da rodi u polju ili kraj puta sama, da prihvati dijete i opere ga na prvoj vodi što je nade, da ga donese kući i da se idućega dana vrati redovnim poslovima ili stadima na paši. Ako se i rode u kući, djeca se po drevnome narodnom običaju peru u hladnoj vodi, pa Morlaci doista mogu za sebe reći što i stari stanovnici Italije:

*Durum a stirpe genus natos ad flumina primum
Deferimus, saevoque gelu duramus, et undis.**

Hladna kupelj ne izaziva u djece štetne posljedice u koje je povjerovao gosp. Mochard koji ne odobrava običaj današnjih Škota i Iraca kao škodljiv za živce, a uranjanja starih Germana okrivljuje kao praznovjere i plod neznanja.**

* Sinove, rod čvrsta kova, odvodimo prvo do rijeka i dajemo im da očvrstnu u strašnom ledu i valovima, (Verg. Aen. 9,603-4)

** *Memoires de la Soc. Oecon. de Berne, an. 1764. III. partie.*

Tako brižljivo prihvaćena i blago oprana stvorenja zatim poviju u bijedne dronjke koji ih jadno štite svega tri do četiri mjeseca; poslije toga puštaju ih da četveronoške pužu po kolibi i u polju gdje zajedno s umijećem hodanja na dvjema nogama stječu onu krepčinu i zavidno zdravlje kojim su obdareni Morlaci i koje im omogućuje da goloprsi prkose snijegu i najljućem mrazu. Djeca sišu majčino mlijeko sve dok ne presuši zbog nove trudnoće; a ako nova trudnoća zakasni četiri, pa i šest godina, sve to vrijeme ona se hrane na majčini grudima. Poslije svega ovoga ne treba smatrati bajkom ono što se priča o čudesnoj dužini sisa u Morlakinja koje mogu doći djecu straga preko ramena ili ispod pazuha.

Kasno oblače hlače dječacima koji katkad hodaju u košulji do koljena u dobi od trinaest i četrnaest godina, osobito prema granici Bosne, držeći se općeg običaja te zemlje pod vlašću Porte gdje podanici ne plaćaju *harač* ili glavarinu sve dok ne ponesu hlače, jer se prije toga vremena smatraju dječacima koji nisu sposobni raditi i zarađivati za život.

Prigodom porođaja, osobito prvoga, svi rodaci i prijatelji šalju roditelji na dar jela od kojih se poslije zgotovi večera zvana *bàbine*. Rodilje ulaze u crkvu tek poslije četrdeset dana, uz prethodan blagoslov očišćenja.

Morlački dječaci provode djetinjstvo u šumama čuvajući krda ili stada. Iz njihovih ruku izlaze svakovrsne tvorevine, a u toj okolici nauče se da ih prave običnim nožem. Tu ima drvenih čaša i svirala urešenih čudnim bareljefima kojima ne manjka vrijednosti i koji dovoljno dokazuju nadarenost tih ljudi za savršenija djela.

12. Jela

Mlijeko ukiseljeno na različite načine najobičnija je morlačka hrana; obično ga zakiseljuju dolijevanjem octa, pa se dobije neka vrsta izvanredno osvježujuće skute; njezina je surutka njima veoma mila, a nije neukusna ni stranom nepcu. Mladi sir pržen na maslu najbolje je jelo što ga znaju spremati gostu na brzinu. Rijetko se služe kruhom pečenim na naš način nego obično prave brašnenice* od prosa, ječma, kukuruza, sijerka i pšenice, makar bili imućni; te brašnenice peku iz dana u dan na pločama ognjišta, ali pšenične se rijetko jedu u sirotinjskim kolibama. Kiseli glavati kupus, kojega pribave najveće moguće zalihe, te korijenje i jestive trave što se nahode po šumama ili poljima, često im služe kao jeftin i zdrav prismok; ali tome je narodu općenito najdraže jelo češnjak i ljutika, iza pečenoga mesa kojim se zanose; svaki Morlak širi mnogo koraka ispred sebe zapah te svoje redovne hrane i izdaleka se najavljuje nenaviknutim nozdrvama. Sjećam se da sam negdje pročitao kako je Stilpon, kada su ga ukorili što je ušao u Cererin hram pošto je jeo češnjaka, a to je bilo zabranjeno, odgovorio: "Daj mi nešto bolje, pa ću ga prestati jesti". Morlaci ne bi sklopili takav ugovor; a ako bi ga

* Zovu ih *pogače*, vjerojatno prema našoj riječi *focaccia*, izgovarajući slovo *f* na staroslavenski način.

sklopili, možda bi se zbog toga pokajali. Vjerojatno je da se trošenjem te zeleni djelomično popravljaju slaba kakvoća vode u blatnim spremištima i močvarnim rijekama iz kojih su mnogi žitelji Morlačke prisiljeni crpsti u ljetno doba, što pridonosi da ljudi dugo ostaju snažni i čili. U tim krajevima zaista ima veoma jakih i mladolikih staraca i ja sam sklon pridati dio zasluge za to i češnjaku, što god o tome rekli Horacijevi pristaše. Činilo mi se veoma čudno što Morlaci, kada toliko troše crljenac, češnjak i ljutiku, ne zasade njima svoja široka i rodna polja nego su prisiljeni da ih iz godine u godinu nabavljaju za mnoge tisuće dukata od trgovaca iz Jakina i Riminija. Bila bi to zacijelo spasonosna prisila ili, bolje reći, djelo očinskog milosrđa kada bi ih što primoralo uzgajati te proizvode. Želio bih da im se barem predloži taj način uštede znatnih svota, ako bi već bio ismijan onaj tko bi predložio da se navedu nagradama, što je ipak najlakši način da se postigne sve što se tiče zemljoradnje.

Revnost jednog od bivših preuzvišenih generala u Dalmaciji uvela je u morlačka polja sijanje konoplje koje poslije nije bilo podupirano jednakom žestinom; ali osvjedočena korist navela je mnoge Morlake da je svojom voljom nastave uzgajati, i pouzdano je da od toga vremena nadalje troše nešto manji dio novca na strana platna, jer imaju poneki razboj u selu. Zašto im još lakše ne bi mogla omiljeti sadnja biljke koju svakodnevno troše i koja im je postala gotovo prijeka potreba? Umjerenost i trudan život, udruženi s čistoćom zraka, utječu na to da u Morlačkoj, a posebno na planinskim bilima, ima velik broj časnih staraca. Unatoč tome, nisam tražio nekoga *Dandona**; ali uzevši u obzir neznanje koje ovdje vlada i o vlastitim godinama, činilo mi se da vidim ponekoga stariju koji se gotovo može usporediti sa slavnim Parrom.

13. Pokućstvo i kolibe; nošnja i oružje

Biljci dobavljeni iz turske zemlje služe kao strunjače imućnijim Morlacima; među njima je veoma rijedak bogataš koji bi imao postelju po našem običaju, a nisu dovoljno česti ni oni koji imaju grubo složena drvena postolja na kojima spavaju među biljcima, bez strunjača i plah-ta. Većini je postelja golo tlo na koje prostru pokrivač i u nj se umotaju kao jetrena savijača, pošto ispod njega možda metnu malo slame. Ljeti vole spavati na otvorenu u dvorištu i to im je zacijelo najbolji način da se oslobode kućne gamadi. Pokućstvo je u njihovim kolibama jednostavno i malo ga je, prema potrebama pastira i ratara koji su malo napredovali u svojim zanimanjima. Ako morlačke kuće imaju tavanicu i krov od kamena ili crijepa, grede su ostava za ruho cijele obitelji koja u takvom slučaju mora biti dobro opskrbljena; gospode spavaju na zemlji iako stanuju u tako otmjenim kućama. Zatekao sam se više puta da ih vidim kako blebeću i poslije ponoći urlajući iza svega glasa nekakve

* *Alexander Cornelius memorat Dandonem Illyricum D. annos vixisse. Plin. 1. 7. c. 48. [Aleksandar Kornelije spominje da je Ilir Dandon živio petsto godina. (PLIN. 1. 7, c. 43.)]*

davolske pjesme u istoj prostoriji gdje je trebalo da ja spavam i u kojoj je uz takvu glazbu slatko spavalo deset do dvanaest osoba pruženih po zemlji. U mjestima koja su daleko od mora i gradova, morlačke su kuće obično tek kolibe pokrite slamom ili *šimlom*; tako se zovu neke tanke daščice koje se upotrebljavaju umjesto crijepa u planinama, gdje nema rascjeppljiva kamena da posluži u tu svrhu, ili gdje se plaše da bi vjetar mogao pobiti žitelje pod ruševinama krovova. Stoka živi u istoj kolibi, odijeljena od gospodara s pomoću pletera od šiblja, oblijepljena blatom ili govedom balegom. Zidovi koliba također su od te građe ili od golemih gromada kamenja složena u suho, jedno iznad drugoga.

U sredini je kolibe ognjište; dim izlazi na vrata jer obično nema drugih otvora. Stoga su zidovi u tim ubogim kolibama crni i sjajni, i sve u njima zaudara po dimu ne izuzimajući ni mlijeko kojim se prehranjuju morlački pastiri koji ga rado nude putnicima. Odjeća i čeljad prožeti su istim mirisom. Cijela obitelj obično večerava oko ognjišta u godišnja doba kada godi vatra; i svatko spava ispruživši se na istom mjestu gdje je večerao sjedeći na zemlji. U ponekoj kolibi nađu se klupe. U svjetiljkama pale maslo umjesto ulja, ali za svjetlo po noći najviše rabe jelove luči, pa im od njihova dima brkovi čudnovato pocrne. Poneki bogat Morlak ima kuću kakve su u Turaka, te stolice i drugo pokućstvo kakvo je u nas, ali obično i bogati žive divlje. Unatoč siromaštvu i oskudnoj čistoći u njihovim prebivalištima, Morlaci se užasavaju pred nekim nečistima što ih mi po nekoliko sati zadržavamo u svojim sobama, a oni nam se zbog toga rugaju da smo barbari i prljavci. Nema u tim krajevima ni muškarca ni žene koji bi se dali navesti, kako god болоvali, da se u svojoj kolibi oslobode suvišna tereta crijeva; i samrtnike iznose da na otvorenu obave tu potrebu. Tko bi takvom nečisti opoganio njihovu kolibu, za porugu ili zbog neznanja, izvrgao bi se velikoj smrtnoj opasnosti ili barem poštenim batinama.

Morlakova obična nošnja vrlo je jednostavna i skromna. Opanci služe kao obuća kako muškarcima, tako i ženama; obuvaju ih na nogu odjenutu nekom vrstom pletene bječve koju zovu *navlakača* i koja iznad gležnja dopire do donjega ruba hlača što pokrivaju cijelu nogu. Hlače su od debele bijele raše, vezane oko kukova vunenom vrpcom koja ih zatvara kao putnu torbu. Košulja veoma malo ulazi u hlače, jer jedva pokriva pupak do kojega one dopiru. Povrh nje nose kratak prsluk koji zovu *jačerna*, a preko nje zimi prebace ogrtač od debela drvena sukna; taj se ogrtač zove *kabanica* i *japundža*^{*}. Na glavi nose skerletno pokrivalo zvano *kapa*, a povrh toga neku vrstu valjkasta turbana koji se naziva *kalpak*. Kosu obično briju ostavljajući samo perčin poput Poljaka i Tatarâ. Kukove opasuju crvenim vunenim ili svilenim pâsom, mrežasto pletenim od deblje pređe, a između njega i hlača stavljaju oružje, to jest jedan ili dva samokresa straga, a sprijeda golemu nožinu zvanu *hândžar* s koricama od mjedi ukrašenima lažnim draguljima; *hândžar* je često providen lancem od iste kovine koji optače pâs. U istoj ostavi obič-

^{*} Od ovih su riječi vjerojatno izvedene naše riječi *gabbano* i *giubbone*.

no nađu mjesta i za rog okovan kositrom u kojemu drže mast da zaštite oružje od kiše, a njome mažu i sebe ako im se gdje na putu odere koža. Tako o pasu visi i omanja kesa u kojoj drže kresivo i novac, ako ga imaju; i duhan za pušenje pohranjen je za pasom, svezan u kesu načinjenu od osušena mjhura. Čibuk drže na leđima gdje kamiš gurnu između košulje i kože, a lula viri van. Puška je Morlaku uvijek na ramenu, čim izide iz kuće.

Narodni se starješine bogatije odijevaju, a o dobrom ukusu njihove nošnje može se suditi prema crtežu na 56. strani koji predstavlja lik moga dobrog domaćina iz Kokorića.

14. Glazba i pjesništvo; plesovi i igre

Na seoskim sijelima, koja se posebno okupljaju u kućama gdje ima mnogo djevojaka, obnavlja se predaja narodnih priča o starim vremenima. Tu je uvijek poneki pjevač kojega slušaju kako, prateći se na glazbalu zvanom *gusle* koje ima samo jednu žicu sastavljenu od mnogo konjskih struna, ponavlja, a često i nanovo slaže stare *pisme*. Junačko pjevanje u Morlaku tužno je do krajnosti i jednolično; obično k tome pjevaju malo kroz nos što se izvrsno slaže s glazbalom na kojem sviraju; stihovi najstarijih njihovih tradicionalnih pjesama deseterci su bez sroka. U ovim pjesmama ima snažno izražajnih dijelova, ali jedva poneki plameni blijesak mašte, a ni taj nije uvijek sretan. One, međutim, snažno djeluju na dušu slušalaca koji ih malo-pomalo nauče napamet; vidio sam gdjekojega kako plače i uzdiše na nekom mjestu koje u meni nije budilo nikakva ganuća. Vjerojatno je da je taj učinak proizvela vrijednost ilirskih riječi koju su Morlaci bolje razumjeli; ili možda, što mi se čini razložitijim, njihovim priprostim dušama, koje su premalo obogaćene istančanim mislima, treba neznatan udarac da budu potresene. Jednostavnost i nered, koji se često izmjenjuju u starim pjesmama provansalskih trubadura, općenito govoreći, tvore glavnu značajku morlačkih pjesničkih pripovjedaka. Ima ih ipak lijepo složenih; ali uvijek je potrebno da onaj tko ih sluša ili čita sam po sebi dodaje velik broj pobližih pojedinosti, kojih ne može uzmanjkati pripovijetkama u prozi i stihu europskih kulturnih naroda, a da ne bi bile na neki način nagršene. Nisam uspio naći pjesama kojima bi postanje bilo pouzdano ranije od XIV stoljeća, pa se plašim da je tome razlog sličan onome zbog kojega smo izgubili tolike grčke i latinske knjige u doba vjerskoga barbarstva. Palo mi je na um da bi se možda moglo naći nešto iz starine mnogo dublje među Meredithima i stanovnicima Klimentovskih planina koji vode stočarski život, gotovo posve odijeljeni od trgovine drugih naroda. Ali tko se može obmanjivati da će nekažnjeno prodrijeti među to zaista divlje i nepristupačno stanovništvo? Priznajem da bih smogao dovoljno hrabrosti da se tamo zaputim, ne samo s nakanom da ondje nadem starinske pjesme nego i da upoznam prirodu tih potpuno nepoznatih krajeva i da možda naidem na velike grčke i rimske tragove; ali previše se stvari hoće da se ostvare takve želje.

Preveo sam na talijanski nekoliko morlačkih junačkih pjesama, a jednu od njih, koja mi se čini da je u isto vrijeme dobro sročena i zanimljiva, dodat ću ovom svome dugom pripovijedanju. Ne bih želio uspo-ređivati ih s pjesmama slavnoga škotskoga barda, što ih je plemenitost vašega duha darovala Italiji u najpotpunijem obliku, davši da se ponovo objave u prijevodu veleštovanoga opata Cesarottija;¹² ali se nadam da će istančanost vašeg ukusa naći u njima drugu vrstu valjanosti koja podsjeća na jednostavnost homerskih vremena, a odnosi se na običaje ovog naroda. Ilirski tekst što ćete ga naći poslije moga prijevoda omogućit će vam da prosudite koliko bi bio zgodan da posluži za glazbu i pjesništvo ovaj veoma zvučan i skladan jezik koji su gotovo posve zapustili čak i obrazovani narodi koji njime govore. Ovidije,¹³ dok je živio među Slavenima na Crnome moru, udostojao se pokazati svoj pjesnički dar pišući stihove na njihovu jeziku, te je za njih dobio hvale i pljesak tih divljaka, premda se poslije, kada ga je obuzeo rimski ponos, sramio što je oskrvnuo latinski metar*. Grad Dubrovnik dao je mnoge vrsne pjesnike pa i pjesnikinje ilirskoga jezika, među kojima je najslavniji Ivan Gundulić.¹⁴ Ni drugi primorski i otočni gradovi Dalmacije nisu njima oskudijevali, ali prečesti talijanizmi što su se uvukli u njihova narječja mnogo su promijenili starinsku jednostavnost toga jezika. Njegovi poznavatelji (s najučtenijim od njih, a to je arhidakon Matej Sović iz Osora, vodio sam veoma duge rasprave o ovoj pojedinosti) nalaze da je morlački govor jednako tako barbarski i prepun tuđih riječi i izraza**. U svakom slučaju,

12 Melchiorre Cesarotti (1730-1808), talijanski pjesnik i prevodilac, u početku pristalica francuskog prosvjetiteljstva, poslije slavitelj Napoleona. Preveo na talijanski Macphersonove "Ossianove" legende koje su znatno utjecale na suvremene talijanske književnike.

13 Riječ je, naravno, o Getima, a ne o Slavenima, kako su vjerovali i Fortis i njegovi informatori.

14 Ivan Gundulić (1589-1638), hrvatski barokni pjesnik, autor religiozne poeme *Suze sina razmetnoga*, pastoralne drame *Dubravke*, epa *Osmana*. Značajno je da između mnogih Fortis spominje upravo Gundulića, kojemu glavno djelo *Osman* tada još nije bilo tiskano.

* *Ah! pudet, et Getico scripsi sermone libellum,
Structaque sunt nostris barbara verba modis.
Et placui (gratare mihi), coepique Poetae
Inter inhumanos nomen habere Getas.*

De Ponto IV. Ep. 13.

[Ah, sramote: napisao sam knjižicu na getskom jeziku / i u našem su metru složene barbarske riječi / Dopao sam se - čestitaj mi! - i stao / među nečovječnim Getima uživati ime pjesnika!]

** Učeni, pobožni, dobrotvorni i gostoljubivi arhidakon MATIJA SOVIĆ prešao je iz ovoga u bolji život potkraj prošle veljače, na iskrenu žalost svim dobrim ljudima i na pretežak gubitak svemu narodu. Uspomena na toga čovjeka, koji je zaista zasluživao dulji vijek i sjajniju sudbinu, ne smije zamrijeti ako Dalmatincima bude draga vlastita čast i ugled. SOVIĆ se rodio u Petrogradu u početku stoljeća od oca Crešanina koji je onamo prešao u službu PETRA VELIKOGA. Ondje je ostao siroče u najranijoj dobi, ali je veoma plemenito odgojen u kući admirala ZMAJEVIĆA; poslije admiralove smrti doveo ga je u Dalmaciju ondašnji opat KARAMAN koji je bio poslan u Rusiju da prikupi podatke potrebne za popravljivanje glagoljskih brevijara i misala. Mladahni SOVIĆ primljen je na zagovor monsinjora ZMAJEVIĆA, tadašnjega zadarskog nadbiskupa, u Sjemenište Propagande gdje se predao svetom nauku, a posebno proučavanju starih glagoljskih rukopisa. Bio je od velike pomoći monsinjoru KARAMANU, koji također umrije prije

bosanski, kojim govore Morlaci u unutrašnjosti, mojem je uhu skladniji nego ilirski u Primorju; ovo ne smiju uzeti za zlo primorski Dalmatinci, jer moje je uho daleko od toga da bi polagalo pravo na to da upućeno presuđuje u ovakvoj stvari. Ali vratimo se pjesmama.

Putujući po pustim planinama, Morlak pjeva, posebno noću, o starim djelima slavenskih velikaša i kraljeva ili o kakvu tragičnom događaju. Ako se dogodi da po bilu susjednoga brijega stupa drugi putnik, on ponavlja stih što ga onaj prvi zapjeva i to se naizmjenično pjevanje nastavlja sve dok udaljenost ne razdvoji ta dva glasa. Dugačak usklik, to jest jedno *oh!* barbarski izvijeno, uvijek prethodi stihu; riječi od kojih je sastavljen stih izgovaraju se brzo, gotovo bez ikakva izvijanja glasom, koje se zatim u cijelosti čuva za posljednji slog i završava se produženim usklikom u obliku treperenja što se podiže s izdisajem. Pjesništvo među Morlacima još nije posve zgaslo niti se svelo na prepjevavanje starinskih stvari. Ima još mnogo pjevača koji, pošto otpjevaju nešto starinsko uz pratnju gusala, to zaključe nekolikim stihovima što ih bez pripreme slože u čast ugledne osobe zbog koje su se prihvatili pjevanja. Nade se mnogo Morlaka koji pjevaju bez pripreme od početka do kraja, uvijek uz pratnju gusala; ne manjka ni pisana pjesništva kada se stvore prilike da se sačuva uspomena na neki događaj. Svirale i pastirske diple od nekoliko trski i mijeha, u koje sviraju puhanjem potpomažući se stiskanjem ruku pod kojima drže mijeh, također su seljačka glazbala veoma raširena po Morlačkoj.

Tradicionalne pjesme veoma mnogo pridonose održavanju starinskih običaja; stoga njihove igre i plesovi, kao i obredi, potječu iz najdavnijih vremena. Gotovo sve igre sastoje se od iskušavanja snage i vještine, kao što je natjecanje tko više preskače, tko brže trči, tko dalje baca velik kamen što se s teškom mukom podiže sa zemlje. Uz pjevanje pjesama i svirku mijeha koji je sličan onome što ga okolo nose medvjedari, Morlaci izvode svoj najdraži ples koji se zove *kolo* ili *krug* što se poslije izvrgne u *skoči gori*, to jest *salti alti*. Svi plesači, muškarci i žene, uhvativši se za ruke, načine krug i počnu sporo kružiti njišući se uz grube i jednolične zvuke glazbala u koje svira znalac toga posla. Krug mijenja oblike i postaje čas elipsa, čas četvorina, u razmjeru sa živošću plesa, a naposljetku se prometne u pretjerano visoke skokove, koje izvode i že-

---

tri godine kao zadarski nadbiskup, u popravljanju misala i uređivanju jedne opsežne apologije koja je ostala neobjavljena. Kao nagradu za svoj trud dobio je arhidiakonat Katedrale u Osoru gdje je zadovoljno živio u filozofskom miru dijeleći radosno sa siromasima i gostima ono malo što posjedovaše. Pozivan je više puta u Rim radi popravljanja brevijara; otišao je onamo samo jednom i vratio se nezadovoljan. U osami nije zapustio svoja proučavanja; o tome dobro svjedoči obilje vrijednih listina što sam ih mnogo puta vidio boraveći kod njega. Među njima se mora nalaziti jedan trud doveden do savršenstva, a to je *Grammatica Slavonica MELETIJA SMOTRICKOGA*, prevedena na latinski naporedo s izvornikom, očišćena od suvišnih stvari i obogaćena novim napomenama za uporabu mladim ilirskim svećenicima. Ovo djelo je utoliko zaslužnije ugledati svjetlo dana ukoliko slavenski crkveni jezik, koji se uči u zadarskom i omiškom sjemeništu, nema dobro uređenih gramatika, niti više ima koga, otkad je umro arhidiakon SOVIĆ (neka bude rečeno s dopuštanjem živih), tko bi se mogao s punim pravom nazvati profesorom toga jezika.

ne, s potpunim preokretanjem tijela i odjeće. Nevjerojatan je zanos što ga Morlaci gaje prema tom divljem plesu. Povedu ga često unatoč tome što su umorni od posla ili duga puta i slabo nahranjeni, a uz male preki-
de znaju provesti po nekoliko sati u tako žestoku poigravanju.

15. Liječenje bolesti

Nije rijetka stvar da nakon morlačkih plesova uslijede upalne bolesti. U tome, kao i u svim drugim slučajevima, oni ne zovu liječnike, jer ih na svoju sreću nemaju, nego se sami po sebi liječe. Čaša jake rakije obično im je prvi ljekoviti napitak; ako bolest ne popusti, uspu u nju poprilično papra ili puščana praha i tu mješavinu posrću. Kada to učine, dobro se pokriju ako je zima, ili se ispruže nauznak sučelice žarkom suncu ako je ljeto, *da iznoje zlo*, kako oni kažu. Protiv groznice trećodnevke imaju još sustavnije liječenje. Prvog i drugoga dana uzmu čašu vina u kojem se nekoliko sati razmákao prstovet papra; trećeg i četvrtog udvostruči se količina. Vidio sam mnogoga Morlaka koji je savršeno ozdravio od toga neobičnog istjerivača groznice. Začepljenja liječe stavljanjem velike kamene ploče na truh bolesniku; kostobolju žestokim trljanjem od kojega* se bolesnikova leđa s kraja na kraj ogule ili pomodre. Katkad i protiv kostobolje primjenjuju zažaren kamen, zamotan u mokru krp. Za vraćanje teka što se izgubi poslije duga niza groznica obično piju mnogo octa. Posljednji od svih lijekova, kojim se služe u beznadnim slučajevima ako ga mogu dobiti, jest šećer; stavljaju ga u usta samrtnicima da s manje gorčine prijedu s ovoga na onaj svijet. Komo-rač i ivu upotrebljavaju za bolove u zglobovima, a često znaju metnuti pijavice na otekle ili bolne dijelove. Gdje se na poljima često nađe crvenkastosmeđe zemlje, privijaju je kao prvi lijek na posjekotine i oguljenu kožu, kao što se radi u nekim mjestima između Češke i Saske gdje te zemlje ima u izobilju*. O toj uporabi izvještava Greisel koji ju je ondje iskušao na sebi, kao što sam to i ja u više navrata učinio u Dalmaciji. Morlaci znaju vrlo dobro namjestiti iščašene i spojiti slomljene kosti a da nisu toliko studirali osteologiju kao naši kirurzi koji nas često učeno osakate; i bolesnicima puštaju krv instrumentom koji je sličan onome što se upotrebljava za konje, ali se njime uspješno služe ne uvaljujući se nikad u nesreće što ih stvaraju lancete.

16. Pogrebi

Obitelj plače i nariče za mrtvacem prije nego što ga iznesu iz kuće, a u trenutku kada po njega dođe svećenik, ponavljaju se glasni krici kao i u nas. Ali u tim trenucima žalosti Morlaci rade i ono što se u nas ne radi, te govore na uho lešu dajući mu izričite poruke za drugi svijet. Kad završe ti obredi, mrtvacu pokrivaju bijelim platnom i nose ga u

* *Suppl. Act. Nat. Curios. Dec. I. ann. 2. Obs. 78.*

crkvu gdje opet počinje kuknjava, a narikače i rodice kroz plač opijevaju njegov život. Kada ga zakopaju, cijelo se društvo zajedno sa župnikom vraća kući od koje je pošlo; tu se najedu do grla, čudnovato preplećući molitve i čanke. Muškarci u znak žalosti puštaju bradu neko vrijeme da raste; taj običaj zanosi na židovstvo, kao i običaji prijesnih hljebova, očišćenja, te razni drugi u ovoga svijeta. Znak je žalosti i ljubičasta ili tamnomodra boja kape. Žene meću na glavu crne ili tamnomodre rupce i sve crveno na svojim haljinama pokrivaju crnim. U toku prve godine poslije ukopa kojega svoga rodaka Morlakinje znaju ići barem svakoga svetačnoga dana da ponovo kukaju na grobu posipljući ga cvijećem i mirisnim travama. Ako su koji put nužno morale izostati, uljudno se ispričavaju govoreći mrtvacu kao da je živ i potanko razlažući zašto ga nisu mogle dužno pohoditi. Nerijetko od njega istu novosti s drugoga svijeta postavljajući mu najneobičnija pitanja. Sve se to pjeva u nekoj vrsti stihova i tugaljivim glasom. Djevojke željne napredovanja u lijepim narodnim vještinama prate žene što idu jadikovati na grobovima, pa često i one zapjevaju tvoreći tako uistinu žalostan duet.

Eto to je, milorde, sve što sam smatrao da je dostojno vašeg razmišljanja o običajima jednog prezrena naroda koji je dosad bio poznat na svoju štetu. Ne tvrdim da svakom morlačkom selu točno odgovaraju sve pojedinosti što sam ih zabilježio putujući po njihovoj zemlji kroz mjesto koja su jedna od drugih prilično daleko, ali su neznatne razlike koje bi se mogle naći. Smatrat ću veoma sretnim svoja nastojanja u ovom predmetu budu li dostojna zauzeti bez dodijavanja jedan od ulomaka dragocjena vremena što ih rijetko otkidate od ozbiljnoga prijanjanja uz važnija proučavanja.